

Микола ДОРОШКО
(м. Київ)

КЕРІВНА ВЕРСТВА УСРР В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Про ініціаторів, себто творців голодомору 1932-1933 рр., останнім часом видано великий масив літератури, тож для широкого загалу їх імена - загальновідомі. Значно скромнішими є досягнення науковців у царині дослідження діяльності в час найбільшої в українській історії національної катастрофи безпосередніх виконавців сталінських директив - компартійно-радянської номенклатури УСРР, що становила ядро колоніальної адміністрації Кремля в республіці. Сталінський намір покарати українських селян за спротив політиці суцільної колективізації за допомогою терору голодом, мав спиратися як на керівну верхівку УСРР, так і на цілком слухняний низовий апарат влади у республіці. Чи був цей апарат придатний для упокорення українських селян голодом ?

Очоловали хлібозаготівельні кампанії 1932 і 1933 рр., що мали за головну мету вилучення хліба в українських селян, генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор, голова Раднаркому УСРР В.Чубар та голова ВУЦВК Г.Петровський. Володіючи інформацією про реальний стан справ у сільському господарстві республіки, лідери УСРР робили деякі кроки для того, щоб переконати кремлівське керівництво в нереальності хлібозаготівельних планів, спущених згори. Подібна ситуація складалася не вперше, але в попередні роки Сталін не виказував свого наміру покарати голодом українських селян, які неохоче записувалися в колгоспи. Влітку ж 1932 р. компартійно-державне керівництво УСРР було поставлене перед вибором: або виконувати план, або піти у відставку. Останній засіб серед вищої номенклатури в СРСР не практикувався, оскільки означав відхід у політичне небуття непокірливих, тому, як це не прикро, українські керманічі обрали перше - виконувати план, бо в умовах комуністичної системи, яка функціонувала на засадах "демократичного централізму", у тому випадку, коли Москва наполягала, Харків мусив підкоритися. Отже, вище керівництво республіки не змогло чинити опір диктату центру і стало провідником політики Кремля, реалізація якої коштувала українському народові багатомільйонних жертв.

Щоб змусити Україну виконати надвисокі хлібозаготівельні плани, Сталін вдався до залякування місцевого компартійного керівництва, скориставшись задля цього перевіреною методом - чисткою лав КП(б)У, проведеною у два етапи: у січні 1932 р., коли була проведена вибіркова чистка низових організацій деяких українських округів, і в червні 1933 р., коли розпочалася суцільна партчистка.

Проведення партійних чисток напередодні масштабних експериментів, як відомо, було невід'ємною складовою більшовицьких традицій, започаткованих В.Леніним. Так, наприклад, розпочинаючи у 1929 р. реалізацію політики суцільної колективізації, Сталін ініціював проведення партійної чистки, яка мала стати генеральним оглядом партійних лав після того, як новий вождь партії розгромив усі опозиції своєму курсу на форсоване будівництво соціалізму в одній, окремо взятій, країні. Тоді з КП(б)У в 34 округах УСРР було "вичищено" 13 тис. комуністів та кандидатів.

В 1932-1933 рр. в УСРР слід було, на думку Сталіна, продовжити розпочате у 1929-1930 рр. і "вичистити" з КП(б)У не лише прихованих опозиціонерів, але й тих функціонерів, які на практиці втілювали в життя курс на проведення українізації. Досвід попередніх чисток показав, що вони дозволяли центру тримати в постійній напрузі не лише рядових партійців, але й верхівку КП(б)У, яка, отримавши високі посади "з ласки" Кремля, не тільки цілковито підтримувала сталінський курс на форсовану побудову соціалізму, а й не виказувала навіть гіпотетичних намірів чинити спротив директивам центру. Тому, коли у 1932 р. Москва виробила для України черговий надвисокий хлібозаготівельний план, то зіштовхнулася лише з нерішучими спробами республіканського керівництва домогтися його несуттєвого зниження. На цьому, зокрема, наголошували у своїх листах Й.Сталіну і В.Молотову від 10 червня 1932 р. Г.Петровський і В.Чубар.

Звернення керівників УСРР до кремлівських можновладців ґрунтувалося на реальному стані справ в українському селі, що був відомий зверхникам республіки, у тому числі й з донесень місцевих керівників. Так, наприклад, перебуваючи з інспекційною поїздкою на Київщині, перший секретар Київського обкому партії М.Демченко в листі до очільника КП(б)У С.Косіора повідомляв про випадки смерті від голоду дітей колгоспників і про те, що причиною такого становища вони вважають партію, яка "обідрала, обманула", позаяк "поки були господарі, було що їсти"¹. Писав Демченко й про те, що лейтмотивом усіх виступів на колгоспних зборах є риторичне запитання - "як ми хлібороби, і у нас все-таки вродило, мусимо терпіти з голоду й вмирати"².

Іноді, як писав у листі до Молотова й Сталіна Г.Петровський, "критика становища, що склалося, заходить надто глибоко й широко: навіщо створили штучний голод, адже у нас був урожай; навіщо посівматеріал забирали - цього не було навіть при старому режимі; навіщо українцям ... їхати за хлібом в нехлібні краї..."³. "Через загальний голод, - провадив далі Петровський, - на станцію Дно, ЦЧО, в Білорусію й на Північний Кавказ стихійно рушило село. Подекуди дві третини чоловіків залишають село і їдуть по хліб, адже на ст. Дно хліб 30-40 крб. за пуд, а тут 100-140 крб. пуд"⁴.

Голова уряду УСРР В.Чубар писав Молотову і Сталіну у листі від 10 червня 1932 р. про те, що "випадки недоїдання і голодування відмічені вже в грудні-січні як серед одноосібників (особливо у тій частині, господарства котрих розпродані вщерт, включно з дрібними речами, за невиконання завдань по хлібу), так і серед колгоспників... З березня-квітня тих, що недоїдає, голодує, опухнув і помер від голоду, в кожному селі набиралось вже десятки й сотні..."⁵.

Про голод на Київщині і продовольчі труднощі в Києві довідуємося з листа студента Київського рибоводного технікуму Г.Ткаченка першому секретарю ЦК КП(б)У С.Косіору від 18 червня 1932 р. Комсомолец, що "вперто і без кінця вів роз'яснювальну роботу.., що партія і її мета (побудова соціалізму. - М.Д.) вірна й здійснима", запитував лідера КП(б)У: "Куди ж к чорту годиться такий соціалізм, коли людство з дня в день пауперизується - в Києві скільки завгодно попід углами сидять цілими сім'ями селяни і просять-плачуть кусок хліба, вже поопухали з голоду. І хто це? Колгоспники, що мають сотні трудоднів. Скрізь по студентських їдальнях, де гасло за гаслом наклеєно - "Борімось за якісні та кількісні показники

громадського харчування", студентів харчують раз у раз таким обідом - H_2O і декілька зілинок, а хоч би картоплина, і жиру теж нічого немає, і одержуєш хліба до нього 20-25 г.

На друге каші або сої, тож коли взяти з водою, як воно є, то буде 100 г теж без ніякого жирку. "От і живи, Гаврило". Так у київській їдальні СЗК № 2-3 і т.д. Хоч би сої дали наїстись - так каже зараз майже кожен студент. Отримує в місяць він 40-30 крб. та різні відрахування в них і так чистою одержує 15-20 крб., от і проживи місяць, коли в студкоопі (закритому): 400 г хліба - 2 крб, сало 100 г - 3-3 крб. 50 коп., масло - 2 крб. 85 коп., яєчки - 60 коп. штука і т.ін. Як де появляться які соєві коржички, такі, що раніш і собака не їв би, то зараз черга в 500 чоловік. Студенти один за одним дістають туберкульоз, зараз з нашого технікуму чоловік п'ять пішли в лікарню, то там їх і залишили - кров'ю плюють.

Так живуть всі люди: студенти, робітники, селяни і т.ін., і я не знаю, чого народ гине з голоду, і словами скільки завгодно розмов різних, а ділом мовчать.

ЦК, мабуть, не бачить цього або не уявляє. На цей рік може бути надія не на краще, а ще й гірше, бо великий неврожай, як видно, буде, а плани хлібозаготівель ще більші навалено на колгоспи.

Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, - писав Г.Ткаченко, - скажіть, хіба це шляхи до соціалізму - це шляхи до гноїні і згубств, хіба так можна будувати соціалізм?.. Хіба у нас буде здорове покоління - воно буде хворе, кволе й безсиле, та й того залишиться живим 50 %.

...На мій погляд, - завершував автор листа, - все це залежить від головогупського керівництва" ⁶.

Про реакцію Й.Сталіна на катастрофічну продовольчу ситуацію в УСРР і про звернення керівників республіки щодо зниження хлібозаготівельного плану й надання продовольчої допомоги, дізнаємося з листа генсека до Л.Кагановича від 15 червня 1932 р.: "...Листи Чубаря і Петровського не сподобались. Перший розводить "самокритику" - щоби отримати з Москви нові мільйони пудів хліба, інший грає в святошу, що приніс себе в жертву "директиві ЦК ВКП(б)" - щоб домогтися скорочення плану хлібозаготівель. І те, й інше є прийнятним... Як на мене, Україні дано більше, ніж належить. Дати ще хліба немає потреби й нізвідки" ⁷.

Про те, що відмова в продовольчій допомозі Україні стала генеральною лінією поведінки Кремля, засвідчують матеріали III Всеукраїнської партійної конференції в липні 1932 р. На звернення керівництва УСРР щодо зменшення обсягів хлібозаготівель голова радянського уряду В.Молотов, заявив, що "не буде поступок чи хитань у питанні виконання завдання, поставленого партією та радянським урядом" ⁸. Між тим, присутність Молотова та іншого сталінського сподвижника - секретаря ЦК ВКП(б) Л.Кагановича у Харкові, були не випадковими: генсек ЦК ВКП(б) надіслав їх на конференцію своєї української філії не лише для того, щоб вони нагадали керівництву УСРР про невиконання республікою хлібозаготівельного плану 1931 р., а й про те, що ще одного такого "провалу" Кремль не допустить.

До глибокої осені 1932 р. керівництво більшовицького Кремля доволі спокійно спостерігало за невиконанням Україною надвисокого плану. Остаточо пересвідчившись у тому, що його виконання перебуває під загрозою, 22 жовтня 1932 р.

ЦК ВКП(б) створив надзвичайну комісію у складі Молотова (голова), Калмановича, Саркіса, Маркевича і Кренцеля, яка кардинально змінила методи хлібозаготівель, породила атмосферу страху й ініціювала масові репресії проти колгоспного, партійного і радянського активу, рядових селян. Про методи роботи "комісії Молотова" писав у листі Сталіну від 17 грудня 1932 р. комсомолец Новицький: "Він (т. Молотов) жахав робітників району, ті в свою чергу жахали місцевих працівників, а місцеві жахали колгоспи і особливо індивідуалів (скільки незаконних дій і свавілля)"⁹.

"Жахали" й раніше, зокрема, за наслідками хлібозаготівельної кампанії 1931 р. в Україні було сфабриковано так звану "Драбівську справу" - показовий процес, наслідком якого стали розпуск бюро райкому, президій контрольної комісії та райвиконкому, арешт голів райвиконкому, контрольної комісії та профради і виключення з партії секретаря райкому КП(б)У¹⁰. Восени 1932 р. влада УСРР, за вказівкою центру, вдалася до радикальніших заходів: 6 листопада 1932 р. "для докорінного покращення керівництва судовими репресіями" політбюро ЦК КП(б)У запропонувало обкомам партії утворити обласні комісії - так звані "четвірки" - у складі першого секретаря обкому, голови контрольної комісії, начальника відділу ДПУ і прокурора. Особливій увазі комісії підлягали справи, за якими проходили комуністи¹¹.

14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалили постанову, в якій злісними ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства оголошено "саботажників з партквитком у кишені". "По відношенню до цих переродженців і ворогів Радянської влади і колгоспів, які все ще мають у кишені партквиток, - йшлося у постанові, - ЦК і РНК зобов'язують застосовувати суворі репресії, засудження на 5-10 років, заточення в концтабір, а при певних умовах - розстріл"¹². Таким чином, на кінець 1932 р. було сформовано юридичні підстави для розгортання репресій проти колгоспного та районного керівництва, що не справлялось з виконанням планів хлібозаготівель.

Для отримання необхідної інформації для фабрикування справ на так званих саботажників, ДПУ створило в українському селі розгалужену агентурну мережу, а потім організувало проведення "політичних процесів". Так, тільки за "потурання куркульському саботажу" в республіці було заарештовано й засуджено тисячі голів, членів правлінь колгоспів, спеціалістів, партійних і радянських працівників. Найгучніші судові справи були заведені на керівників Орхівського, Балаклійського, Носівського, Кобеляцького та Великотокмацького районів республіки.

Найбільш відомою з-поміж усіх стала так звана "Орхівська справа", сфабрикована за прямим наказом Сталіна на підставі повідомлень ДПУ про "саботажницькі настрої" серед керівників Орхівського району на Дніпропетровщині. 7 грудня 1932 р. Сталін дав вказівку, а ЦК ВКП(б) надіслав усім парторганізаціям циркуляр, в якому керівники Орхівського району оголошувалися "обманщиками і шахраями, які приховано проводять куркульську політику під гаслом своєї згоди з генеральною лінією партії", тому документ рекомендував "негайно заарештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному"¹³. "Орхівська справа" стала безпосередньою реакцією не

тільки на лист Сталіна, але й на постанову політбюро ЦК КП(б)У від 29 листопада 1932 р., яка пропонувала пов'язувати репресії з організаційно-політичною роботою. Тобто, "Оріхівська справа" від самого початку носила замовний характер, а її головною метою було продемонструвати керівництву на місцях, що буде з тими, хто не досить ретельно ставиться до виконання державних планів.

Одночасно із залякуванням низового активу УСРР, Кремль проводив курс на "зміцнення" вищої ланки КП(б)У перевіреними сталінськими висуванцями, які від імені диктатора не лише керували ходом хлібозаготівель, а й, по суті, перебравали до своїх рук керівництво республікою. Перші емісари Сталіна - заступник голови ОДПУ СРСР І.Акулов і "герой" колективізації на Волзі відомий партфункціонер М.Хатаєвич прибули в Україну у жовтні 1932 р., тобто тоді, коли Москва остаточно переконалась, що без додаткового тиску з її боку українські селяни зерно не віддадуть. Призначенці, які очолили, відповідно, Донбаський та Дніпропетровський обкоми КП(б)У, мали продемонструвати українській верхівці, як треба виконувати партійні директиви. Ці призначення, а особливо повернення в Україну в січні 1933 р. П.Постишева, означали те, що Москва ні на крок не відступить від своїх планів форсованої колективізації українського села за допомогою терору голодом.

Призначені почергово на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, відповідно у жовтні 1932 р. і в кінці січня 1933 р. М.Хатаєвич і П.Постишев, стали фактичними наглядачами Кремля над республікою та її керівною верхівкою, ухвалюючи найважливіші рішення, відозви та директиви щодо хлібозаготівельної кампанії. Разом з Постишевим, який отримав від Сталіна необмежені права "главола" - головнокомандувача голодом в УСРР, в республіку повернувся й В.Балицький - задля того, щоб очолити не лише ДПУ УСРР, а й провести разом з П.Постишевим чистку чотирьох обласних організацій КП(б)У - Вінницької, Донецької, Київської та Одеської. Внаслідок "кадрової роботи" сталінських призначенців за 10 місяців 1933 р. в УСРР було замінено 236 секретарів райкомів і 240 голів райвиконкомів¹⁴. Один тільки М.Хатаєвич, прибувши до Дніпропетровська у лютому 1933 р., протягом місяця замінив 16 секретарів райкомів і 10 голів райвиконкомів¹⁵.

Незважаючи на те, що зведення ДПУ УСРР рясніли повідомленнями про тисячі померлих від голоду селян, вище партійно-радянське керівництво республіки, налякане перспективою втрати посад, довгий час вперто робило вигляд, що нічого екстраординарного в українському селі не сталося. Так, наприклад, 9 лютого 1933 р. завідувач інформсектором Оргінстру ЦК КП(б)У Стасюк надіслав для ознайомлення членам та кандидатам в члени політбюро ЦК КП(б)У довідку "Про так званий удаваний голод з метою боротьби проти хлібозаготівель", в якій спотворив і тенденційно подав факти про голод, інформуючи вище політичне керівництво республіки лише щодо "деяких випадків виснаження від голоду дітей так званих куркулів"¹⁶.

Як написав 3 березня 1933 р. Сталіну М.Хатаєвич "до середини лютого на усі ці випадки і факти опухання від голоду і голодні смерті не тільки не звертали жодної уваги, але й вважалось антипартійним... на це реагувати"¹⁷. Й лише після того, як масовий мор селян сягнув апогею, керівництво УСРР забило на сполох. Кремль "великодушшно" дозволив своїй креатурі в УСРР надати вибірково

допомогу голодуючим колгоспникам та біднякам-одноосібникам, з тим, щоб використати її для залучення до колгоспів "більш чесних і кращих одноосібників (не куркулів)"¹⁸.

Лише після отримання дозволу центру, керівництво деяких українських областей, зокрема, Київської, ставить завдання з'ясувати дійсний стан справ в усіх районах без проведення "спеціального офіційного обліку фактів гострого недоїдання та спеціальних розслідувань офіційними комісіями"¹⁹. 15 лютого 1933 р. при президії Київського облвиконкому було створено комісію зі створення харчового і грошового фондів в голодуючих районах. У постанові щодо її створення йшлося навіть про те, що президії райвиконкомів "несуть найсуворішу відповідальність аж до притягнення їх до суду за невживання своєчасних і дієвих заходів щодо ліквідації випадків голодування..."²⁰. Водночас райвиконкоми були зобов'язані "перевести рішучу боротьбу зі всякого роду симулянтами, що намагаються використати окремі випадки недоїдання (виділено нами. - М.Д.), з метою утворення невиробничої атмосфери в колгоспах на основі психозу голоду..."²¹.

22 лютого 1933 р. бюро Київського обкому КП(б)У ухвалило рішення організувати в районах області спеціальні комісії для ліквідації "продовольчих труднощів... і фактів голоду" у складі: голови райвиконкому, начальника райвідділу ДПУ, жіночого організатора райвідділу охорони здоров'я, представника райкому комсомолу і товариства "друзів дітей"²².

Такі спецкомісії на початку березня 1933 р. було створено в усіх областях УСРР та в Молдавській АСРР, незважаючи на активну протидію їх створенню з боку завідувача організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У К.Ковалю, який у листі Постишеву, обгрунтовуючи свою позицію, посилався на те, що ідея створення таких комісій була відкинута на одному з засідань політбюро²³. Крім того, за даними ДПУ УСРР станом на 12 березня 1933 р. в 139 районах республіки, де "спостерігалися факти голоду" були створені спеціальні комісії "для мобілізації ресурсів і надання невідкладної допомоги"²⁴.

Місцевих ресурсів для надання допомоги не вистачало, що визнавали й самі керівники УСРР. Так, наприклад, В.Балицький, доповідаючи про заходи, прийняті Київською областю у боротьбі з голодом, 14 березня 1933 р. писав, що вони "не можуть забезпечити необхідну допомогу голодуючим"²⁵. Надання допомоги суттєво ускладнювала й відсутність реальних даних про кількість голодуючих. Балицький визнав, що "наведені цифри (щодо кількості голодуючих у Київській області. - М.Д.) значно зменшені, оскільки райапарати ДПУ обліку кількості голодуючих не ведуть, а про справжню кількість померлих від голоду часто невідомо й сільраді"²⁶. Керівник ДПУ УСРР лукавив, позаяк саме його відомство володіло найдокладнішою інформацією про кількість голодуючих і померлих. Причина полягає в іншому - комуністична влада цілком свідомо замовчувала статистику смертності населення від голоду, виконуючи вказівку Кремля. Стосовно тих, хто намагався говорити правду, влада застосовувала репресії. Так, фельдшера с. Гусарівка на Харківщині Воробйова і його колегу з с. Старий Салтів Олейникова заарештували і притягнули до відповідальності тільки за те, що вони видавали довідки про смерть, в яких називалася справжня її причина - від виснаження через голод²⁷.

Навіть отримавши дозвіл Кремля на надання допомоги окремим категоріям селян, влада УСРР діяла нерішуче, а здійснені заходи були недостатніми, малоефективними й надто запізними, щоб припинити голодний мор, жертви якого були переконані, що "радвлада не цікавиться поліпшенням стану населення, а навпаки, в цілому зацікавлена знищенням непотрібного для неї селянства" ²⁸.

Архівні джерела свідчать, що попри те, що переважна більшість місцевих керівників ретельно проводила на практиці московські директиви щодо хлібозаготівель, окремі представники республіканського керівництва чинили прихований опір сталінському курсу на приборкання українського селянства. Свідченням чого є матеріали до біографії тодішнього наркома землеробства УСРР О.В.Одинцова, подані його дружиною. В них вона, зокрема, зазначала: "На одному з пленумів ЦК КП(б)У в 1933 р. (лютневому. - М.Д.) Олександр Васильович насмілився виступити з критикою неправильно здійснюваної політики у сільському господарстві України. Така політика привела до важкого становища селянства, голоду в 1932-1933 рр. Точку зору Одинцова поділяли голова Ради Народних Комісарів Влас Чубар, члени ЦК КП(б)У тт. Скрипник, Затонський, Петровський та інші" ²⁹. Це непряме свідчення якоюсь мірою пояснює причини перманентного "зміцнення" партійної організації республіки перевіреними сталінськими кадрами під час голодомору.

Привертає увагу відсутність у цитованому вище епістолярному документі прізвища першого секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора. І це не випадково, адже саме Косіор, як свідчать архівні документи тої доби, побоюючись втратити посаду, перетворився на одного з найбільш запопадливих виконавців кремлівських директив і піддавався будь - якому, навіть незначному, тиску центру. Наприклад, 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У під керівництвом Косіора прийняло рішення про невивіз насінневого фонду колгоспів, незалежно від виконання чи невиконання ними плану хлібозаготівель, але після того, як до Харкова приїздить Каганович і за вказівкою Сталіна знімає з роботи і передає до ЦК КП(б)У справи на 10-х уповноважених з хлібозаготівель, на своєму засіданні 29 листопада політбюро ЦК КП(б)У скасовує рішення від 18 листопада і зобов'язує колгоспи, які не виконали планів хлібозаготівель, вивезти насінневі фонди, погрожуючи їм найсуворішими репресіями ³⁰. Не хто інший, як Косіор, услід за Сталіним, основною причиною голоду в Україні цинічно називає не надмірні хлібозаготівельні плани, а "погане господарювання і неприпустиме ставлення до суспільного добра (втрати, крадіжки і розтрати хліба)..., бо у більшості голодуючих районів хліба по заготівлях було взято мізерну кількість і сказати, що "хліб забрали", ніяк неможливо" ³¹.

Він же, Косіор, у листі до Сталіна від 15 березня 1933 р. називає й справжню причину голодомору - змусити українського селянина вступити до колгоспу. Цитуємо мовою оригіналу: "То, что голодание не научило ещё очень многих колхозников уму-разуму показывает неудовлетворительная подготовка к севу как раз в наиболее неблагополучных районах" ³². А всю відповідальність за голодомор лідер КП(б)У перекладає на плечі місцевого керівництва, яке він звинуватив у тому, що в 1932 р. вони "замовчували про важкий стан в районах, а в цьому році навпаки - усіляко намагаються виділити найбільш важкі випадки, зібрати і

узагальнити цифри..."³³. Виступаючи з промовою на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У, Косіор звинуватив у зриві плану хлібозаготівель секретарів райкомів³⁴.

Така аморфна, нерішуча поведінка керівника КП(б)У під час голодомору засуджувалася (хоч і в непрямій формі) тими представниками місцевої влади, які намагалися пом'якшити наслідки голоду. Так, В.Чернявський - секретар Вінницького обкому партії, закидав С.Косіору, що той, на відміну від Г.Петровського, не рекомендував йому їхати до Москви і просити продовольчої допомоги для голодуючих районів області. "Чувствую, что из-за нашей скромности, с которой мы подходим к разрешению вопросов помощи пораженным в продовольственном отношении районам области, - писав Чернявський, - нам значительно труднее удастся добиваться тех необходимых условий, которые дали бы нам возможность преодолеть с меньшими последствиями то тяжёлое положение, какое имеется в ряде районов области"³⁵. Доволі рішуче, як свідчать архівні джерела, діяв у ситуації, що склалася, секретар Київського обкому партії М.Демченко, який "за незнання продовольчого стану на селах, за проявлення повної бездіяльності та бездушне ставлення до тих, що потребують допомоги" рекомендував віддати до суду комісію допомоги голодуючим Христинівського району у повному складі³⁶.

Однак такі дії партійного керівництва УСРР радше були винятком. У більшості випадків республіканське партійне керівництво, прагнучи будь-що виконати нереальні плани хлібозаготівель, буквально тероризувало низове керівництво. Так, наприклад, Харківський обком партії розіслав на місце секретні циркуляри, у яких йшлося про необхідність прискорити виконання державних заготівель зерна, інакше ті, кого це стосується, "муситимуть відповідати безпосередньо перед обласним відділом ДПУ"³⁷. З виконанням погроз не барились і керівників, які не відповідали "вимогам часу", звільняли, призначаючи інших. Непоодинокими були випадки, коли новопризначений керівник, не встигнувши ознайомитися з ситуацією, звільнявся з посади.

Виступаючи на лютневому пленумі 1933 р., Косіор зазначав: "Коли подивишся в районі, в колгоспі, то прямо жах проймає: що не голова, то працює місяць, два, три, інколи півроку"³⁸. Тільки у Володарському районі на Київщині в 1932 - квітні 1933 р. змінилося 3 секретарі райкому, 4 голови контрольної комісії і 5 голів райвиконкому³⁹. Тасуючи керівні кадри, більшовицька влада будь-що намагалася змусити місцеве керівництво виконати плани хлібозаготівель. Про те, що ціна була непомірно високою, свідчить лист члена партії Г.Ніколаєва до В.Молотова, в якому він писав, що "місцева влада залякана арештами і боїться донести до Уряду" про справжній стан в українському селі, а тому просив "вислати комісію, яка побачить по... селах тисячі трупів колгоспників"⁴⁰. Селяни Сквирського району Київської області називали секретаря райкому в період хлібозаготівель не інакше, як "буксир смерті"⁴¹.

Тогочасна українська преса рясніла повідомленнями про репресії не лише щодо куркулів, а й керівників місцевих органів влади. 1933 р. вища влада застосувала методи виконання хлібозаготівельних планів, випробувані в 1932 р.: впродовж п'яти місяців було заарештовано 25-30 % сільськогосподарського керівництва середньої ланки республіки⁴². Репресії ставали більш різноманітними і вишуканими. Наприклад, щодо голів колгоспів, винних у тому, що велика кількість

зерна лишилась в полі, крім судових застосовувались так звані товарні - "фінансова та м'ясна" - репресії⁴³.

На відміну від вищих посадовців республіки, які свою незгоду з політикою Кремля висловлювали лише в кулуарах, серед низового керівництва, яке на свої очі бачило жахливі наслідки сталінського курсу на суцільну колективізацію, траплялися випадки прямої непокори директивам центру. Наприклад, завідувач відділом Носівського райкому КП(б)У Чернігівської області Яременко вийшов з партії, оскільки "переконався, що лінія, яку проводить партія у селянському питанні неправильна... В ЦК, - говорив він у розмові з інформатором райкому і ДПУ, - сидять контрреволюціонери, які ведуть політику так, щоб викликати незадоволення у селян"⁴⁴. Зазвичай вчинки, подібні вищеописаному, тягнули за собою арешт та інші репресивні заходи з боку каральних органів.

Сталінське керівництво настільки вміло переклало відповідальність за геноцид проти селянства на місцевих керівників, що навіть деякі з секретарів райкомів вважали, що усі проблеми від того, що Кремль "не знає справжнього становища на Україні" і його "просто не інформують", інакше "ЦК ВКП(б) не допустило б подібного становища"⁴⁵. Інша частина українського села була переконана в тому, що причиною голоду є фактична безправність місцевої влади і пропонувала, як засвідчує лист селянина С.Клименка з Білоцерківщини, "голів сільрад обирати, а не призначати, всю сільську адміністрацію, так звану виборну, щоб громада сама обирала, а не за список, раніше складений, голосували, щоб колгоспами керували правління, а не різні уповноважені чи голови РВК й міськрад, як це було у нас"⁴⁶.

Але кремлівське керівництво залишалося глухим. Заради прискореної побудови соціалізму воно було готове змусити голодувати усі соціальні верстви населення, за винятком його керівного прошарку. Адже у той час, коли Україна потерпала від голоду, в матеріальній підтримці було відмовлено усім, в тому числі й класові, від імені якого правляча партія здійснювала диктатуру.

Вперше зменшено норми видачі хліба робітникам усіх трьох так званих списків на 100 г, згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1932 р., а в 1933 р. розміри пайків робітників були ще більш урізані⁴⁷. Не торкнулися відповідні зміни лише робітників "особливого" списку і колишніх червоних партизанів. Натомість голод дістався навіть частин Червоної армії, дислокованих в Україні. Червоноармійці, в переважній більшості були селяни, були переконані, що усе відібране владою "пожирають... відповідальні працівники і ДПУ", а тому, - писав С.Косіору червоноармієць І.Шіпілов, - "хай вони на випадок війни борються і з зовнішнім ворогом і з усіма голодними і обездоленими всередині країни"⁴⁸. А.Банівський, комуніст із Жмеринки, писав Сталіну: "Районні керівники займаються систематично... самопостачанням, п'янкою", а київський комуніст П.Смирнов писав, що місцеві керівники "мають закриті їдальні..., а нещасні люди помирають з голоду, всі шкурники бояться бути опортуністами", себто не наслідуються відверто розповісти про справжній стан речей в українському селі⁴⁹. Колгоспник Давиденко із Знамянського району на Одещині писав Сталіну: "керівники колгоспу їдять хліб, молоко, сало, ще й продають борошно на базарі, а ти сиди голодний, пропадай... чому, коли в нас нема, держава не

допоможе, ще кажуть, в Радянському Союзі не дадуть пропасти" ⁵⁰.

Відмова влади у забезпеченні гарантованого продовольчого мінімуму робітничого класу, іменем якого більшовицька партія встановила диктатуру, є наслідком того, що вже 1931 р. ціла низка регіонів СРСР була охоплена голодом. Водночас у 1931-1932 рр. різко зросла кількість робітників та службовців, які отримували хліб від держави, так як промислові підприємства безперервно проводили набори робочої сили, намагаючись виконати нереальні плани. Чисельність контингенту, що перебував на державному (картковому) постачанні продовольством, з січня-березня 1931 р. до січня-березня 1932 р. збільшилась з 30 до 38 млн осіб. Виявивши нездатність нагодувати таку масу населення, політбюро ЦК ВКП(б) 23 березня 1932 р. ухвалило рішення скасувати гарантоване хлібне постачання для 20 млн осіб, що входили до так званого другого і третього списків.

У той час, коли мільйони українців помирали голодною смертю, партійно-радянське керівництво не обмежувало себе в харчуванні. Вища ланка номенклатури, як і весь радянський народ, в період існування карткової системи, отримувала пайок. Але, на відміну від пайка, який одержували пересічні громадяни, пайок для номенклатури мав назву "спеціальний", був дешевим і досить калорійним. Наприклад, місячний пайок для вищої союзної номенклатури "А" влітку 1932 р. коштував 147 крб. і складався з: 4 кг м'яса і 4 кг ковбаси; 1,5 кг вершкового масла і 2 л олії; 6 кг свіжої риби і 2 кг оселедців; по 3 кг цукру і борошна; 800 г печеного хліба на день; 3 кг різних круп; 8 банок консервів, 20 яєць, 2 кг сиру, 1 кг кетової ікри, 50 г чаю, 1200 штук цигарок, 2 куски мила, а також 1 літр молока на день. В асортименті були також кондвироби, овочі та фрукти ⁵¹. Пайок для відповідальних працівників (літера "Б") був дещо скромнішим. Отримували вони свої пайки у спецрозподільниках. Номенклатурники перебували, по суті, на державному утриманні, а відтак ні в чому, особливо в їжі, собі не відмовляли. Так, наприклад, обід голови ВУЦВК Г.Петровського 19 січня 1934 р. складався з курятини, супу, помідорів, огірків та ікри ⁵². Конкурувати (та й то відносно) з номенклатурою у питанні забезпечення продуктами харчування могли до червня 1932 р. лише шахтарі, які постійно працювали під землею ⁵³.

Готуючись до "вирішального наступу на селянство" і роблячи при цьому ставку на районний актив, з 1 січня 1932 р. на централізоване постачання було переведено керівництво районів, яке відтепер отримувало продукти харчування та промисловий крам через мережу закритих розподільників ДПУ. Норми постачання було встановлено такі, як для робітників, що входили до так званого "списку № 1": хліба печеного - 800 г на день, крупи 2,5 кг на місяць, олії 400 г, консервів 3 банки, риби 2 кг, цукру 1,5 кг, мила 2 куски, промкрану (бавовняні тканини, готовий одяг, галоші, трикотаж, цигарки, нитки, взуття) - на 10 крб на місяць. Норми постачання для членів сім'ї районного номенклатурника були дещо меншими, але також достатніми ⁵⁴.

Так центр турбувався про владу на місцях, яка, на думку одного з анонімних авторів листа до ЦК КП(б)У від 18 травня 1932 р., члена партії з 1919 р., "довела до того, що сама одержує з розпредів, а нещасні бідняки-колгоспники гинуть з голоду... Пошліть уповноважених на села, - провадить далі анонім,- та хай вони не питають верхушку кар'єристів, а самі вникнуть в масу і поїдять дохлої конини, а

тоді тільки вони визнають, що твориться в нашому селі на 15 році революції" ⁵⁵. Для порівняння: пайок учителя у травні 1933 р. складався з 400 г печеного хліба, 600 г цукру, 400 г кондиробів і 1 кг риби (тюльки або хамси) ⁵⁶.

26 жовтня 1932 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову "Про заходи щодо покращення обслуговування керівних робітників обкомів і ЦК КП(б)У", що передбачала підвищення в середньому на 35% зарплатні працівникам обласних і центрального партапаратів, збільшення норми оплати добових при відрядженнях, поліпшення постачання та обслуговування сімей номенклатури, умов їх відпочинку та житлових умов. Зокрема, норма сплати добових при відрядженнях для керівних обкомівських працівників збільшувалась до 12 крб., а для номенклатури ЦК - 15 крб. на добу. З метою поліпшення постачання цих категорій працівників планувалося створити "сільськогосподарську базу" при їдальнях ЦК і обкомів, організувати пошивочні майстерні та постачання сімей функціонерів паливом, поліпшити постачання їдалень та розподільників продуктами харчування та промисловим крамом. Центральній лікувальній комісії при наркоматі охорони здоров'я (далі - ЦЛК) було запропоновано "всіх номенклатурних партійних робітників обкомів і ЦК з членами їх родин включити до складу", що нею обслуговується ⁵⁷. Також було прийнято рішення про розширення поліклініки та будівництво нового стаціонару для номенклатури ЦК та її сімей в 1933 р., ставилося питання про збільшення кількості путівок до "спеціальних" санаторіїв Севастополя, Сочі та Железноводська. Для організації короткотермінового (від 1 до 10 днів) відпочинку відповідальних працівників було вирішено організувати в Харкові будинок відпочинку ⁵⁸. Для закупівлі новітньої медичної апаратури, медикаментів і медичної літератури ЦК ВКП(б) виділяв ЦЛК іноземну валюту. Так, у 1934 р. ЦЛК просив ЦК ВКП(б) виділити для даних цілей 1500 доларів США ⁵⁹.

30 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про упорядкування постачання відповідальних працівників центральних і обласних установ і, начебто, враховуючи продовольчі труднощі республіки, замість існуючих шести розподільників організує два. Ліквідація розподільників та їдалень наркоматів і різних установ, - зазначалося в рішенні політбюро, - "дала можливість встановити підвищені норми відпуску продуктів і промтоварів" для групи працівників, що обслуговувались у так званому першому розподільнику, організувавши доставку товарів додому. Крім того, розподільнику №1 передавався один з приміських радгоспів для забезпечення його молочними і м'ясними продуктами, продукцією птахівництва і овочами ⁶⁰. Для користувачів другого розподільника встановлювалися норми постачання, співрозмірні нормам робітників "особливого" списку.

У розподільнику №1 обслуговували членів ЦК і ЦКК КП(б)У, наркомів та їх заступників, уповноважених союзних наркоматів та їх заступників, членів президії ВУЦВК, верхівку президії ВУСПС, "основних керівних працівників ЦК, РНК, ЦКК і штабу УВО", тобто завідувачів відділами та їхніх заступників. Другий розподільник обслуговував членів колегій наркоматів, керівників союзних і республіканських господарських об'єднань та їх заступників, завідувачів видавництвами і редакторів газет ⁶¹.

Попри те, що заробітна плата номенклатурного працівника до жовтня 1933 р. обмежувалась так званим партмаксимумом, тобто офіційно не могла перевищувати

середню зарплату робітника, саме в період голодомору вона неухильно зростала. Ще в IV кварталі 1932 р. посадові оклади обласної і районної партійної верхівки (починаючи інструктором райкому і закінчуючи секретарем обкому) склали від 225 до 280 крб.⁶². Але вже весною 1933 р. ЦК ВКП(б) приймає рішення про встановлення зарплати секретарям райкомів і головам райвиконкомів у розмірі 300-340 крб. на місяць, відповідно збільшуються посадові оклади й обкомівським номенклатурникам⁶³. У жовтні 1933 р. партмаксимум було скасовано і постановою ЦВК і РНК СРСР були встановлені тверді посадові оклади працівникам радянських організацій. Відтепер, голови і секретарі ЦВК СРСР і союзних республік, голови РНК СРСР і союзних республік та їх заступники, голови крайових, обласних виконкомів і міськрад Москви, Ленінграда, Харкова, наркоми СРСР і РСФРР та їх заступники, голови Верховного суду СРСР, РСФРР, крайових і обласних судів, прокурори СРСР, союзних республік, країв, областей, ректори Інститутів червоної професури та ряду університетів отримували платню у розмірі 500 крб на місяць⁶⁴. Зокрема, саме такий розмір свого окладу зазначив в "Анкеті для старих більшовиків і ветеранів революції" у грудні 1933 р. тодішній прокурор СРСР І.Акулов⁶⁵.

У той час як добробут номенклатури зростав, середня зарплата робітника складала 125 крб., учителя - 100-130, дипломованого лікаря - 150-275 (середній і молодший медперсонал отримував платню 40-50 крб на місяць), стипендія студента технікуму - 15-20 крб. "чистими", а пенсія селянина - інваліда - 20 крб. на місяць⁶⁶.

Зауважимо, що окрім вищої зарплати номенклатура мала й низку прихованих джерел доходів, наприклад, отримували "допомогу" з різних "таємних грошових фондів", які виникли у 20-ті рр., але поширення набули саме в 30-ті. З таємних фондів оплачувалися харчування відповідальних працівників у закритих їдальнях та спецбуфетах, купівля квартир і книг, допомога на лікування, путівки до лікувально-профілактичних закладів, фінансувалося будівництво закритих будинків відпочинку тощо. В 1933 р. бюджет таємного грошового фонду для допомоги керівним працівникам при наркоматі постачання СРСР складав 600 тис. крб. на рік. З цієї суми виділялися дотації на харчування в їдальні у розмірі 80 крб. в місяць на одну особу, на придбання книжкових абонементів - 50 крб. на особу в квартал, на лікувальний фонд, що становив 400 крб. на особу на рік, а також 7 тис. крб. на місяць виділялося на утримання закритих буфетів⁶⁷.

Починаючи з осені 1932 р. номенклатурними пільгами офіційно користувалася й районна верхівка, яка досі перебувала на так званому "централізованому постачанні". 1 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про покращення матеріально-побутових умов керівних районних працівників", згідно з якою до "закритих розподільників обласних центрів" було прикріплено для постачання промтоварами групу керівних районних робітників у складі секретарів райкомів, голів райвиконкомів, профрад, районних контрольних комісій та членів їхніх сімей. В цілому, на "спеціальне централізоване постачання" було зараховано ще 23 900 осіб - 10 400 відповідальних працівників і 13 500 членів їх сімей. Постанова також передбачала підвищення зарплати, покращення житлових умов та організацію в кожному районі невеликих підсобних господарств для

потреб місцевої верхівки⁶⁸.

На ще одне джерело самопостачання місцевого керівництва в період голодомору перетворилася система торгзину ("торгзін" - торгівля з іноземцями). Торгзін ("торгсин") - спеціальна контора для торгівлі з іноземцями в СРСР, що мала розгалужену мережу магазинів закритого типу, в яких торгували антикваріатом, килимами, хустром, продовольчими та дефіцитними товарами, була створена влітку 1930 р. при наркоматі торгівлі СРСР і мала крайові, республіканські та обласні контори. З тим, щоб викачати з голодуючого населення золото та коштовності, партійне керівництво віддало розпорядження про відкриття крамниць торгзину не лише в містах, райцентрах, але і у великих селах. Восени 1932 р., коли Москва поставила завдання значно збільшити торгову мережу торгзину, політбюро ЦК КП(б)У, реагуючи на вказівку, затверджує 10 грудня 1932 р. постанову "Про роботу торгзину". Свідченням того, настільки велика ставка робилася на торгзін, є пункти постанови, згідно з якими керівні працівники і спеціалісти його контор відтепер забезпечувались на рівні відповідальних працівників "центральної і обласних організацій", а керуючих обласними конторами торгзину та їх заступників було введено до номенклатури ЦК. До списків обкомівської номенклатури вводили директорів великих універмагів і баз⁶⁹.

В голодні роки, коли населення обмінювало в магазинах торгзину коштовності на продукти харчування, номенклатура, користуючись своїм панівним становищем у суспільстві, перетворила їх на свою вотчину: вартість товарів і продуктів вони оплачували не інвалютою чи коштовними металами, а радянськими грішми. Нерідко зловживання своїм службовим становищем з боку представників влади переходило усілякі межі. Так, восени 1933 р. за мовчазної згоди високих посадовців Чернігівської області завідувач розподільником для відповідальних працівників і завмаг торгзину продали за золото та інвалюту 3688 кг борошна і за виручені від цієї оборудки кошти "закупили у магазині торгзину коверкотові відрізи (для костюмів) та інші товари і забезпечили ними відповідальних працівників"⁷⁰.

Не гребувала номенклатура й різноманітними "транспортними" привілеями. Окрім службових автомобілів з персональними водіями, що сприймалися вже як звичний владний атрибут, особливою популярністю в середовищі вищої еліти в 30-ті рр. користувалися особисті салон-вагони для подорожей залізницею. Виготовлялися вони за індивідуальним замовленням функціонера коштом відомства, яке він очолював. Виготовлення такого салон-вагону обходилося державній казні, як мінімум, в 300-400 тис. крб. Незважаючи на те, що в 1932 р. права на салон-вагони мали секретарі і члени політбюро ЦК ВКП(б), голови ЦВК СРСР, РНК СРСР і РСФРР, ОДПУ СРСР, наркоми СРСР та командувачі військових округів, салонами продовжували користуватися без дозволу уряду республіканські, крайові та обласні керівники. Згідно з офіційними даними, в 1933 р., тобто в розпал масового голоду "службові вагони ЦК" щомісяця "споживали": 200 кг вершкового масла, 250 кг швейцарського сиру, 500 кг ковбаси, 500 кг дичини, 550 кг різного м'яса, 300 кг риби, 350 кг рибних консервів, 100 кг оселедців, 100 кг кетової ікри, 300 кг цукру, 160 кг шоколаду і цукерок, 100 ящиків фруктів і 60 тис. штук експортних цигарок⁷¹.

Подібні подорожі партійно-державна верхівка досить часто здійснювала у період своїх відпусток, тривалість яких становила від 1,5 до 2-х місяців. У цей же період уся вища республіканська та обласна номенклатура також мала можливість користуватися державними дачами, які знаходились у віданні ЦЛК. Так, наприклад, одеське обласне керівництво - секретар обкому, голова облвиконкому і голова обласної контрольної комісії ще 1932 р. як постійне місце проживання використовували державні дачі на території парку "Міразлі", на якій містився й номенклатурний санаторій ім. Чубаря⁷².

Користувалася номенклатура й закритим медичним обслуговуванням, яке було не тільки безкоштовним, але й якісним. Путівки до санаторіїв видавалися за символічну плату. Незважаючи на серйозну валютну проблему в 30-ті роки, яка виникла внаслідок світової економічної кризи, досить поширеною була практика лікування номенклатурників та членів їхніх родин за кордоном. Українські вищі посадовці мали можливість відпочивати і лікуватися на таких всесвітньо відомих курортах, як Віші (Франція), Карлсбад (Чехо-Словаччина) і Мерано (Італія), а для того, щоб отримати консультацію кращих європейських "світил" їздили до Берліна та Відня. Дозвіл на цей привілей, як водиться, надавався ЦК ВКП(б). Тільки в голодних 1932 - 1933 р. на лікуванні та відпочинку за кордоном побували члени та кандидати у члени політбюро: Затонський, Петровський і Сербиченко - в Берліні, Скрипник - у французькому містечку Віші⁷³, а ЦЛК видала своїм пацієнтам тільки у вигляді матеріальної допомоги понад 160 тис. крб. у 1933 і понад 50 тис. крб. за перше півріччя 1934 р.⁷⁴ Особливо партноменклатура опікувалася станом здоров'я заслужених ветеранів партії. Лікування за кордоном одного "старого" більшовика у 1934 р. коштувало державі 600 крб. золотом і 75 доларів США⁷⁵.

ЦЛК, що функціонувала при наркоматі охорони здоров'я УСРР, в 1932 р. обслуговувала 567 відповідальних працівників, що мешкали в Харкові і 1042 членів їхніх сімей, а станом на 25 грудня 1933 р. вже відповідно 1637 і 2929 осіб⁷⁶. Всього ж в ту добу в підвідомчих ЦЛК санаторіях і пансіонатах оздоровлювалося близько 15 тис. дорослих і 2 тис. дітей⁷⁷. До 1933 р. українська номенклатура відпочивала та лікувалася в санаторіях Хараксу (Крим), Одеси та Кисловодська, де налічувалося 5925 ліжко-місць (собівартість одного в 1932 р. становила 348 крб., а в 1933 р. 401 крб.)⁷⁸. Для прикладу, ліжко-місце в кисловодському санаторії "Параді-Семашко" коштувало 360 крб.⁷⁹ В 1932-1935 рр. ЦЛК вела і будівництво нових санаторіїв для української номенклатури в Гаграх, Кисловодську, Сочі та Криму, будинків-дач в Помірках та Одесі, будинку відпочинку в Нальчику. Прикметно, що на це будівництво, яке особливо інтенсивно велось в 1932-1933 рр., тобто в самий розпал голоду, коштів завжди вистачало.

Попри фінансову скруту, Москва, яка вперто відмовляє в допомозі українському селянству, в лютому 1933 р. дає згоду уряду УСРР на затвердження бюджету ЦЛК на 1933 р. у сумі 11190 тис. крб., що на 5165 тис. перевищувало бюджет 1932 р.⁸⁰ Понад його третину - 4180 тис. крб. ЦЛК планувала витратити на добудову санаторіїв для української номенклатури в Гаграх, Кисловодську і Криму, будинку відпочинку в Одесі, поліклініки у Харкові. Кошти на потреби ЦЛК, згідно з постановою РНК УСРР від 22 лютого 1933 р., мали переказати українські наркомати фінансів, юстиції, здоров'я, праці, союзний наркомат важкої

промисловості, які фінансувалися за рахунок державного бюджету, Цекомбанк та низка промислових підприємств республіки ⁸¹. Тоді ж, коли затверджувався бюджет ЦЛК, наркомат постачання СРСР у березні 1933 р. знімає з централізованого постачання усі п'ять будинків відпочинку, що були у розпорядженні українських освітян і переводить їх на місцеве постачання за жалюгідними нормами споживання: 100 г хліба на день, 400 г олії та 1 кг. цукру на місяць ⁸².

Таким чином, у той час, коли український народ, як етноантропологічна цілість, став у 30-ті рр. ХХ ст. об'єктом найбільшого в новітній світовій історії геноциду, компартійно-державна верхівка приростала новими пільгами та привілеями. Очікувати іншого від номенклатури УСРР не доводилось, позаяк переважна більшість тодішніх керівників, у тому числі й вищого ешелону, мала низький освітній, культурний та кваліфікаційний рівень. Усі вони, як правило, були ревними виконавцями партійних директив і зовсім не замислювалися над наслідками своїх "діянь". Не дивно, що через кілька років (у 1937-1938 рр.) більшість з них були репресовані Сталіним як "вороги народу", і, як не парадоксально, це визначення є точним, бо їхні дії в 1932-1933 рр. інакше кваліфікувати неможливо, вони й справді стали ворогами свого народу.

¹ Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. - К., 2007. - С.115.

² Там само.

³ Там само. - С.198.

⁴ Там само. - С.199.

⁵ Там само. - С. 201.

⁶ Там само. - С.211-212.

⁷ Там само. - С.206.

⁸ Правда. -1932. - 14 липня.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф.1. - Оп.6. - Спр.283. - Арк.79.

¹⁰ Там само. - Спр.236. - Арк.99.

¹¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С.43.

¹² Цит. за: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К.,1990. -С.291.

¹³ Цит за: Романець Н.Р., Ченцов В.В. "Оріхівська справа": правда і вигадки // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб.статей. - К., 1996. - С.391.

¹⁴ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.429. - Арк.73.

¹⁵ Там само. - Оп.20. - Спр.6277. - Арк.112.

¹⁶ Там само. - Спр.6274. - Арк.62.

¹⁷ Там само. - Спр.6277. - Арк.110.

¹⁸ Там само. - Арк.265.

¹⁹ Там само. - Спр.6274. - Арк.63.

²⁰ Там само. - Арк.67.

²¹ Там само. - Арк.68.

²² Там само. - Арк.85.

²³ Там само. - Арк.91.

- 24 Там само. - Арк.150, 152.
- 25 Там само. - Спр.6277. - Арк.190.
- 26 Там само. - Арк.186.
- 27 Там само. - Спр.6274. - Арк.25.
- 28 Там само. - Спр.6277. - Арк.138.
- 29 Там само. - Ф.39. - Оп.4. - Спр.147. - Арк.112.
- 30 Там само. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.238. - Арк.182.
- 31 Там само. - Оп.20. - Спр.6275. - Арк.3.
- 32 Там само. - Арк.4.
- 33 Там само. - Арк.1.
- 34 Там само. - Оп.1.- Спр.403. - Арк.1-4.
- 35 Там само. - Оп.20. - Спр.6275. - Арк.152.
- 36 Там само. - Арк.105.
- 37 Цит.за: *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор.- К.,1993.-С.257.
- 38 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.400. - Арк.119.
- 39 Там само. - Оп.20. - Спр.6275. - Арк.204.
- 40 Там само. - Оп.20. - Спр.6275. - Арк.29.
- 41 Там само. - Оп.1. - Спр.377. - Арк.197.
- 42 Вісті. - 1932. - 30 лист., 20 груд.; 1933. - 1, 4, 9 січня.
- 43 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.6275. - Арк.97.
- 44 Там само. - Спр.5481. - Арк.48.
- 45 Там само. - Арк.94.
- 46 Там само. - Спр.5406. - Арк.30.
- 47 Робітники, що входили до списку № 1 до 13.02.1933 р., отримували 1000 г. печеного хліба на день, а їх утриманці - 400 г.; робітники списку № 2 відповідно - 800 і 400 г., а списку № 3 - 600 і 300 г. (ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.235. - Арк.71).
- 48 ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.5406.-Арк.26.
- 49 Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С.153-154, 157-158.
- 50 Там само. - С.153.
- 51 *Осокина Е.* За фасадом "сталінського изобилія": распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 гг. - М., 1999. - С.128.
- 52 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.6462. - Арк.3.
- 53 До червня 1932 р. підземні робітники шахт отримували 3,6 кг м'яса на місяць, а з червня - 2 кг м'яса і 800 г сала і копченостей; 2,5 кг круп, 1 л олії і 1 кг цукру (ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.236. - Арк.158-160).
- 54 ЦДАГО України. - Оп.20. - Спр.4582. - Арк.29; Оп.6. - Спр.237. - Арк.159.
- 55 Там само. - Оп.20. - Спр.5406. - Арк.6.
- 56 Там само. - Оп.6. - Спр.282. - Арк.214.
- 57 ЦЛК обслуговувала актив центральних партійних, радянських, господарських і профспілкових організацій, а обласні лікувальні комісії - обласний та районний актив (ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.6462. - Арк.1.).
- 58 ЦДАГО України. - Оп.7. - Спр.246. - Арк.3.
- 59 Там само. - Оп.20. - Спр.6462. - Арк.2.
- 60 Там само. - Оп.16. - Спр.9. - Арк.99.
- 61 Там само.
- 62 Там само. - Оп.7. - Спр.271. - Арк.168.
- 63 Там само. - Оп.6. - Спр.282. - Арк.133.

- 64 *Осокина Е.* Вказ. праця. - С.129.
65 ЦДАГО України. - Ф.39. - Оп.4. - Спр.3. - Арк.6.
66 *Осокина Е.* Вказ. праця. - С.129; ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.5406. - Арк.10, 28.
67 *Осокина Е.* Вказ. праця. - С.129.
68 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.237. - Арк.155-157.
69 Там само. - Спр.238. - Арк.153-154.
70 Там само. - Спр.286. - Арк.87.
71 *Осокина Е.* Вказ. праця. - С.131.
72 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.6232. - Арк.17.
73 Там само. - Оп.6. - Спр.235. - Арк.170; Спр.236. - Арк.189, 211, 229.
74 Там само. - Оп.20. - Спр.6462. - Арк.63.
75 Там само. - Арк.25.
76 Там само. - Спр.5311. - Арк.33; Спр.6232. - Арк.88.
77 Там само. - Спр.6232. - Арк.88.
78 Там само. - Арк.110.
79 Там само. - Арк.11.
80 Там само. - Арк.5; Спр.5311. - Арк.1.
81 Там само. - Спр.6232. - Арк.5; Спр.5311. - Арк.1.
82 Там само. - Арк.13.